

<https://doi.org/10.30546/114578.2025.7.263>

DİSKURSDA REFERENSIYANIN MƏTNYARATMA XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Birgül Əsədova

doktorant

Naxçıvan Dövlət Universiteti

<https://Orcid.org/0009-0001-7405-0356>

birgulasadova@ndu.edu.az

Xülasə

Müasir dilçilikdə mətn dilin əsas elementlərindən biri kimi qəbul edilir və ünsiyyətin ən vacib vasitəsi olaraq qiymətləndirilir. Mətn cümlə quruluşunun hərəkətverici qüvvəsi olaraq, sintaktik vahidlərdən ibarət olur və bu vahidlər arasında qarşılıqlı əlaqə mövcuddur. Bu əlaqələr həm qrammatik, həm də leksik səviyyədəki koheziya və koherentlik anlayışları ilə izah edilir. Koheziya fikirlərin birləşdirilməsində və mətnin strukturunun formalaşmasında mühim rol oynayır. Koheziyanın əsas kateqoriyaları istinad, əvəzetmə, ellipsis, birləşmə və leksik koheziya olub, mətnin əlaqəliliyini təmin etmək üçün vacib olan anlayışlardır. Məqalədə mətnlərin mənasının düzgün və aydın şəkildə çatdırılmasında mühüm rol oynayan referensiyaların istifadəsinə toxunulur. Diskursda referensiyanın mətnyaratma xüsusiyyətləri anaforik və kataforik referensiyaların tətbiqi ilə əlaqələndirilir. Anaforik referensiyalar əvvəllər təqdim olunan məlumatlara istinad edərkən, kataforik referensiyalar isə gələcəkdə təqdim ediləcək məlumatlara işarə edir. Bu referensiya növləri mətnin əlaqəliliyini və aydınlığını artırmaqla yanaşı, həmçinin mətnin ümumi mənasına kömək edir. Anaforik və kataforik referensiyaların istifadəsi diskursun koherentliyini təmin edən mühüm ünsürlərdən biridir.

Açar sözlər: mətn dilçiliyi, koheziya, koherentlik, anaforik referensiyalar, kataforik referensiyalar, diskurs.

THE TEXTUAL FEATURES OF REFERENTIALITY IN DISCOURSE

Birgul Asadova

Nakhchivan State University

Abstract

In modern linguistics, the text is considered one of the main elements of language and is evaluated as the most important means of communication. The text, as the driving force of sentence structure, consists of syntactic units, and there is an interaction between these units. These relationships are explained through the concepts of cohesion and coherence at both grammatical and lexical levels. Cohesion plays a significant role in the unification of ideas and the formation of the structure of the text. The main categories of cohesion include reference, substitution, ellipsis, conjunction, and lexical cohesion, which are crucial for ensuring the text's coherence. This article addresses the use of referentiality, which plays a critical role in conveying the meaning of texts correctly and clearly. In discourse, the features of referentiality in text creation are linked to the application of anaphoric and cataphoric references. Anaphoric references refer to previously presented information, while cataphoric references point to information that will be presented later. These types of references help improve the coherence and clarity of the text, as well as contribute to the overall meaning of the text. The use of anaphoric and cataphoric references is one of the essential elements ensuring the coherence of discourse.

Key words: text linguistics, cohesion, coherence, anaphoric references, cataphoric references, discourse.

ХАРАКТЕРИСТИКИ СОЗДАНИЯ ТЕКСТА ЧЕРЕЗ РЕФЕРЕНЦИЮ В ДИСКУРСЕ

Биргюль Асадова

Нахичеванский государственный университет

Резюме

В современной лингвистике текст рассматривается как один из основных элементов языка и оценивается как важнейшее средство общения. Текст, как движущая сила структуры предложения, состоит из синтаксических единиц, и между этими единицами существует взаимосвязь. Эти связи объясняются через концепции когезии и когерентности на грамматическом и лексическом уровнях. Когезия играет важную роль в объединении идей и формировании структуры текста. Основные категории когезии включают ссылку, замену, эллипсис, сочинение и лексическую когезию, которые являются важными для обеспечения связности текста. В

статье рассматривается использование референциальности, которое играет ключевую роль в правильной и ясной передаче смысла текстов. В дискурсе особенности референциальности в создании текста связаны с применением анафорических и катафорических ссылок. Анафорические ссылки относятся к ранее представленным данным, в то время как катафорические ссылки указывают на информацию, которая будет представлена позже. Эти типы ссылок способствуют улучшению связности и ясности текста, а также помогают общему значению текста. Использование анафорических и катафорических ссылок является одним из важных элементов, обеспечивающих когерентность дискурса.

Ключевые слова: текстовая лингвистика, когезия, когерентность, анафорические ссылки, катафорические ссылки, дискурс.

Giriş/Introduction

Müasir dilçilikdə ən böyük sintaktik vahid hesab edilən mətn ünsiyyətin əsas vasitələrindən biridir. "...Mətni ilk baxışdan cümlələr ardıcılığı kimi müəyyənləşdirmək olar. Mətn cümlənin hərəkətverici qüvvəsidir. Gündəlik mətnlər söyləmlər, elliptik cümlələr, cümlə fraqmentləri, hazır klişələrin qarışığıdır. Ancaq bu tam tərif sayıla bilməz" ... [Veysəlli, 2017:390]. Çünki bütün cümlələrin ardıcılığı mətn yaratmır. Bu baxımdan, mətn dilçiliyi sahəsində tədqiqat aparan dilçi-alimlərin araşdırmalarını da nəzərə alaraq belə bir fikir söyləmək olur ki, mətn elə bir sintaktik vahiddir ki, onun komponentləri arasında qarşılıqlı əlaqə mövcuddur.

Ümumilikdə, mətn dilçiliyinin müstəqil bir linqvistik sahə kimi formalaşması və inkişafı məhz mətn daxilində əlaqəliliyi yaradan və bununla da artıq cümlə həddini aşan həmin koheziya vasitələrinin (qrammatik, leksik, üslub) və koherentliyin (semantik və məntiqi əlaqələr) tədqiqi nəticəsində mümkün olmuşdur. Beləliklə, qrammatikanın mühüm mahiyyət kəsb etməsi ideyası ortaya çıxdı və uzun müddət ərzində geniş linqvistik araşdırmalara yol açdı.

Ənənəvi qrammatikada forma və məzmun terminləri ilə verilən koheziya və koherensiya müasir dilçilikdə mətnin elementləri arasında qrammatik və semantik əlaqə yaradan vasitələrdir.

Koheziya, daha dəqiq desək, mətndə leksik və qrammatik əlaqə yaradılmasına xidmət edən dil vasitəsidir. Yəni koheziya hər hansı bir mətndə fikirlər arasında keçid olmaqla onları birləşdirir, vahid bütövə çevirir. Bu dil hadisəsi mətnin strukturu və eyni zamanda məzmununun formalaşmasına xidmət edir.

Dünya dilçiliyində koheziyanın tədqiqi sahəsində Traugott və Pratt, Quirk, Greenbaum, Leech və Svartvik, Martin, Hoey, Wang, Hu Zhuanglin Yingyun, M.A.K.Halliday və R.Hasan kimi alimlər mühüm töhfələr vermişdir. Xüsusilə Halliday və Hasan "Cohesion in English" adlı əsərlərində koheziyanı qrammatik (əvəzliliklər, bağlayıcılar və s.) və leksik (formal leksik təkrarlar və s.) baxımdan sistemləşdirmişlər. Azərbaycan dilçiliyində isə bu sahədə K. Abdullayev, A.Məmmədov və digər alimlər nəzərəcarpacaq tədqiqatlar aparmışlar.

Bununla bağlı olaraq professor Azad Məmmədov yazır: “Artıq adını çəkdiyimiz M.A.K.Hallidey və R.Həsən mətni formalaşdıran koheziya vasitələrini ingilis dili materialı əsasında çox uğurla sistemləşdirən ilk tədqiqatçılardandır. Onlar ingilis dilində koheziya adlı məşhur əsərlərində koheziya vasitələrini qrammatik (əvəzliliklər, bağlayıcılar və s.) və leksik (formal leksik təkrarlar və s.) baxımdan qruplaşdırır. Sonralar İ.Qalperin və digərləri bu cür araşdırmanı rus dili, K.Abdullayev isə Azərbaycan dili materiallarından istifadə edərək aparmışdır” [Məmmədov, 2021:163-164].

“Koheziya” termin-anlayışının istifadəsinə elmin bir sıra sahələrində, proqram mühəndisliyi, kimya, fizikada rast gəlinir. Dilçilikdə isə koheziya dedikdə mətnin əlaqəsi başa düşülür.

Təhminə İsmayilovaya görə, “koheziya diskurslararası formal-qrammatik əlaqə kimi də interpretasiya olunur. Koheziya mətni təşkil edən cümlələr arasında müxtəlif tip dil münasibətləri yaradır” [İsmayilova, 2024:501-510].

Mətndən bəhs edərkən bir məsələyə diqqət yetirmək yerinə düşərdi ki, mətnin qurulmasında mətn daxili əlaqələrin formalaşmasına xidmət edən ümumiləşdirici elementlərin, qrammatik, fonetik, intonasiya, o cümlədən semantik amillərin rolu mütləqdir. Bu ümumiləşdirici vasitələr qrupu cümlələr arasında məna əlaqəsi və struktur əlaqə yaratmaqla sintaktik əlaqə formalaşdırır.

Vurğulamaq lazımdır ki, termin kimi ilk dəfə olaraq ingilis dilçisi M.Halidey tərəfindən mətn daxilində əlaqələrin müəyyən edilməsi üçün işlədilmişdir. Daha sonra M.Haliday və R.Hasan bu konsepsiyanı “Cohesion in English (1976)” adlı əsərlərində beş əsas kateqoriyaya ayırmışlar. Qeyd etmək lazımdır ki, həmin kateqoriyaların Azərbaycan dilində ən uyğun tərcüməsini professor Azad Məmmədov vermişdir: 1) istinad; 2) əvəzetmə; 3) ellipsis; 4) birləşmə; 5) leksik koheziya. Koheziyanın yuxarıda göstərilən bütün kateqoriyaları struktur-qrammatik və leksik əlaqə hadisəsidir ki, müəlliflərin göstərdiyi bu beş bölgü iki əlaqə tipinə əsaslanır, birinci tip, ifadə olunan predmet və hadisələrin eyniliyi ilə, ikinci tip isə predmet və hadisələrin bir-birinə bağlılığı ilə izah edilir [Halliday, 1976:23].

İstinad, əsasən, mətndə şərh və ya aydınlaşdırma zamanı bir elementin digər bir elementdən asılı olduğu zaman meydana gəlir və bu proses ünsiyyətin davamlılığı və aydınlığını təmin edir. Halidey və Hasanın nəzəriyyəsinə əsaslanaraq mətndə istinadın tekstual (endoforik) və situativ (ekzoforik) olmaqla iki növünü qeyd etmək olar. Endoforik istinad iki əsas istiqamətdə özünü göstərir:

a) Anaforik, yəni geriye istinad – bu zaman mətnin üslubi imkanlarını genişləndirmək məqsədilə ilk cümlədə verilmiş element ikinci cümlədə fərqli sözlə ifadə olunaraq əvvəlki cümlədəki elementə işarə edir. Aşağıda verilmiş nümunəyə nəzər salaq:

“Lyra crouched down nearby. Pantalaimon was perched on a branch above her head, turning this way and that, silent. She could hear traffic from Headington behind her, and the quiet footsteps of someone going along the road at the end of the lane, and even the weightless movement of insects among the twigs and leaves at her feet” [Pullman, 2007:193].

Göründüyü kimi, birinci cümlədəki *Lyra* sözü üçüncü cümlədə *she* əvəzliyi ilə ifadə edilmişdir və özündən əvvəlki cümlədəki *Lyra*ya istinadən işləndiyi üçün bu məqamda geriye istinad baş verir.

b) Kataforik, yəni irəli istinad zamanı anaforik istinadın əksinə olaraq, mətndə bir elementin əvvəlcədən izah olunmadan, daha sonra təqdim ediləcək məlumatlara işarə etməsi ilə əlaqəlidir. Bu növ istinad mətndə məlumat axışını idarə edərək oxucunun gələcəkdəki təfərrüatlar haqqında gözləntilərini formalaşdırır və mətnin ümumi strukturunu daha mütəşəkkil edir. Kataforik istinadın əsas xüsusiyyəti əvəzlilik və digər istinad vasitələri ilə gələcəkdə təqdim ediləcək məlumatlara işarə etməsidir. Məsələn, aşağıdakı cümləyə baxaq:

‘He was not Mr. Wentworth, the former curate of Monkford, however suspicious appearances might be, but a Captain Frederick Wentworth, his brother’... [Austen, 2022:31].

Bu nümunədə *“He”* əvəzliyi əvvəldən təsvir edilən bir xarakteri deyil, gələcəkdə təqdim olunacaq məlumatları işarə edir. Bu isə öz növbəsində, oxucunun diqqətini gələcək təfərrüatlara yönəldir və hekayənin davamında daha çox məlumatın açılacağına dair gözlənti yaradır. Halliday və Həsən iddia edirlər ki, kataforik istinadlar oxucunu buna hazırlayır, daha sonra üzə çıxacaq məlumatlarla hekayənin müxtəlif hissələri arasında aydın qurulmasını təmin edir. Verilmiş nümunədə əvəzliliyi olan simvol və ya elementləri təqdim etməklə təsviri ifadələri tam müəyyən etməzdən əvvəl Ceyn Ostin oxucunu təsirli şəkildə istiqamətləndirərək gözləntilər yaratmaqla povestin strukturunu gücləndirir. Bu

üsul, oxucunun mətnin irəliləyən hissələrindəki əlaqələri asanlıqla başa düşməsinə kömək edir və ümumi mətnin koherentliyini təmin edir.

Bununla yanaşı, Astri Afriliani və Sri Supiah Cahyati istinadın özündən əvvəl və ya sonra gələn elementlərə aid olduğu və qrammatik koheziyanın bir hissəsini təşkil etdiyini nəzərə alaraq üç növ göstərmişdir: şəxsi referensiya, işarə əvəzlilikli referensiya və müqayisəli referensiya [Afriliani, 2022:1145].

Şəxsi referensiyada hər hansı bir şəxsə istinad edilir. Lakin burada istinad zamanı yalnız şəxs əvəzlilikləri (I, you, he, she, it, we, they) deyil, həmçinin isimli (my, your, his, her, its, our, their) və isimsiz (mine, yours, his, hers, its, ours, theirs) yiyəlik əvəzlilikləri, o cümlədən şəxsəvəzliyinin obyekt halı (me, you, him, her, it, us, them) da işləmə bilər. Məsələn, aşağıdakı cümlələrdə şəxsi referensiyanın necə tətbiq olunduğuna nəzər salaq.

Then Angelica seemed to feel Lyra watching her, and she looked up [Pullman, 2007:179].

Lyra did as he said, and he cut through four bars altogether, enough for them to pass through without difficulty. Lyra laid them one by one on the grass, and then they were through, and moving among the bushes [Pullman, 2007:192].

İşarə əvəzlilikli referensiyadan danışarkən vurğulamaq lazımdır ki, işarə əvəzliyi müəyyən bir isimlə və ya onun əvəz etdiyi isimlə əlaqəli əvəzlilikdir. Yaxınlıq dərəcəsinə görə yerləşmə bildirən işarə referensiyası ismi (this, that, these, those) və zərfi işarəli (here, there, now and then) olmaqla iki yerə bölünür. Hətta “that” işarə əvəzliyindən yarandığını nəzərə alsaq, burada “the” müəyyənlik artıqlı da işarə referensiyasının bir elementi kimi nəzərdən keçirilə bilər. Aşağıdakı nümunələri nəzərdən keçirək:

"You have travelled so much, and seen so much, and so much novelty. You must have seen great changes."

"Yes; but it does not seem to give me a home here." [Austen, 2022:147]

Bu cümlədə “here” danışanın olduğu yeri, hal-hazırda söhbət gedən mühiti işarə edir. Bu, mətn daxilində məkan referensiyası kimi çıxış edir və oxucunun həmin məkana fokuslanmasına kömək edir.

"That man is certainly not Captain Wentworth." [Austen, 2022:31]. Burada “that” işarə əvəzliyi danışanın konkret bir şəxsi vurğulamaq və onu fərqləndirmək üçün istifadə etdiyi bir referensiya formasıdır. Bu nümunələr göstərir ki, işarə əvəzlilikli referensiya mətndə əlaqəni gücləndirərək, oxucuya əvvəlki və ya sonrakı elementlərlə bağlı aydınlıq təqdim edir.

Nəticə/Conclusion

Dünya və Azərbaycan alimlərinin apardıqları dilçilik tədqiqatlarına

əsaslanaraq gətirilən faktlardan, o cümlədən bədii ədəbiyyatdan verilmiş nümunələrdən də göründüyü kimi, diskursda vahidlər arasında əlaqəliliyi təmin etməyə xidmət edən koheziyanın istiqamətindən və ya qrammatik növündən asılı olmayaraq, istinad (referensiya) kateqoriyası bütün digər kateqoriyalar kimi mətnin qurulmasında müstəsna rola malikdir. İstinad nəinki mətnin qrammatik quruluşunun tənzimlənməsini yerinə yetirir, eyni zamanda leksik cəhətdən də mətni zənginləşdirərək onu oxunaqlı və axıcılığını təmin edir. Bu xüsusiyyətləri nəzərə alaraq demək olar ki, referensiya istər şifahi nitqdəki dialoqlarda, istər nəsrə, istərsə də poeziyada mətnin üslubi balansını qoruyub saxlamaqda mühüm rol oynayır.

ƏDƏBİYYAT/REFERENCES

1. İsmayılova T. (2024). Azərbaycan dili mətnlərinin təşkili mexanizmi / XI Beynəlxalq Türk Dünyası Araşdırmaları Simpoziumu. – Bakı Avrasiya Universiteti. – 11-13 iyun. – s.501-510.
2. Məmmədov A.Y., & Hovuslu X. (2021). İngilis dilli diskursda təkrarlarkoheziya vasitəsi kimi. // “İpək Yolu”. – №1. – s.162-170.
3. Veysəlli F. Y. (2017). Dilçiliyə giriş. – Bakı: “Mütərcim”. – 456 s.
4. Afriliani A., & Cahyati S. S. (2022). An analysis of grammatical cohesion of reference in a short story entitled "The Princess and the Pea" // PROJECT (Professional Journal of English Education). – volume 5, no 6. – s.1145-1152.
5. Austen J. (2022). Persuasion. – London: The Electric Book Company Ltd. – 304 s.
6. Halliday M. A. K., & Hasan R. (1976). Cohesion in English. – London: Longman Group Ltd. – 374 s.
7. Pullman P. (2007). The Subtle Knife. – London: Scholastic UK Ltd. – 351 s.

Məqalə tarixçəsi

<i>Daxil olub</i>	<i>01.04.2025</i>
<i>Düzəlişə göndərilib</i>	<i>04.05.2025</i>
<i>Qəbul edilib</i>	<i>19.05.2025</i>
<i>Nəşrə tövsiyə edib</i>	<i>Rəcəb Cəfərli</i>
<i>filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent</i>	